

Anna Kuśmierk

Aramejska wersja Księgi Aggeusza

Collectanea Theologica 82/4, 113-128

2012

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA KUŚMIREK, WARSZAWA

ARAMEJSKA WERSJA KSIĘGI AGGEUSZA

Księga Aggeusza, mimo niewielkiej objętości, odgrywa ważną rolę w judaizmie powygnaniowym. Aggeusz, podobnie jak prorocy Zachariasz i Malachiasz, brał aktywny udział w odbudowie Drugiej Świątyni w Jerozolimie. Według samej księgi, prorocstwo Aggeusza miało bardzo ograniczone ramy czasowe, ponieważ rozpoczęło się 29 sierpnia (Ag 1,1) i trwało do 18 grudnia 520 r. (Ag 2,10.20), drugiego roku panowania Dariusza I Hystaspesa (522-486 przed Chr.). W ciągu tych trzech i pół miesiąca nastąpił znaczny postęp w pracach nad odbudową świątyni. Gdy Aggeusz rozpoczynał swoje nauczanie, świątynia leżała nadal w gruzach, jednak pod wpływem słów proroka lud podjął pracę nad jej odbudową (Ag 1,12-13). O prorokach Aggeuszu i Zachariaszu wspomina także Księga Ezdrasza (5,1; 6,14), która przedstawia ich jako promotorów i bezpośrednich współpracowników w odbudowie świątyni. Ostatecznie prace te zostały ukończone wiosną 515 r., kiedy odbyła się uroczystość poświęcenia nowej świątyni (Ezd 6,16-18).

Głównym celem nauczania Aggeusza była więc zachęta, by lud, a przede wszystkim osoby za niego odpowiedzialne, czyli Zorobabel, namiestnik Judy, i Jozue, najwyższy kapłan, odbudowali świątynię. Swoją działalność Aggeusz koncentruje na święcie Sukkot (Ag 1,15 –2,1). W księdze jest on przedstawiony nie tylko jako prorok, ale podobnie jak Ezdrasz, również jako uczonec w Torze, ponieważ zajmuje się kwestiami związanymi z prawem o czystości rytualnej (Ag 2,11-14).

Księga Aggeusza i jej targum w Talmudzie

Księga Aggeusza należy do Dwunastu Proroków Mniejszych, którzy wchodzić w skład drugiego zbioru kanonu Biblii Hebrajskiej, tj. Proroków (*Nebiim*).¹ W zbiorze Dwunastu znajduje się ona na dzie-

¹ W Biblii Hebrajskiej dzieli się ten zbiór na Proroków Wcześniejszych i Późniejszych, do których należy Dwunastu Proroków Mniejszych.

siątym miejscu. Według tradycji żydowskiej, Aggeusz, Zachariasz i Malachiasz tworzą ostatnią triadę prorocką Izraela. W Talmudzie Babilońskim jest mowa o tym, że po powrocie z wygnania ukazują oni plany świątyni, wskazując na wymiary ołtarza i miejsce jego położenia (b. *Zebahim* 62a). Są oni także ostatnimi, którzy mają ducha świętego (b. *Sota* 48b), to znaczy, ducha prorocstwa, który później znika z Izraela i zostaje zastąpiony głosem Bożym (*bat qôl*) o randze niższej od inspiracji prorockiej (b. *Joma* 9b). Należą oni zatem do niższej kategorii proroków, ponieważ otrzymali naukę od swoich poprzedników (ARN 1,1). Według tradycji żydowskiej pełnię mocy prorockiej mieli Mojżesz i Jeremiasz (*Midrasz aggada* 160). Podobnie jak towarzysze Daniela w jego ostatniej wizji (Dn 10,7) są utożsamiani z tymi prorokami, którzy nie mają pozwolenia na poznanie „końca czasów”, tak jak to było udziałem Daniela (b. *Megilla* 3a). Natomiast ze względu na ich wypowiedzi, które mają związek z prawami na temat kultu (Ag 2,11-14), są ukazywani jako wybitni znawcy prawa. Aggeusz, tak jak Zachariasz, jest uważany za niepodważalny autorytet w odniesieniu do niektórych *halachot* proponowanych lub przez nich rozwiązanych (por. b. *Jebamot* 16a, b. *Qiddusin* 43a, b. *Chullin* 137 a-b). Septuaginta zaś przypisuje Aggeuszowi i Zachariaszowi autorstwo Psalmów od 145 do 148, Wulgata zaś Psalmu 111 i 145.

Tradycja talmudyczna przekazuje również informacje na temat aramejskich przekładów ksiąg prorockich oraz ich autora. Chodzi tu o Targum Jonatana, który jest odpowiednikiem Targumu Onkelosa do Pięcioksięgu i jest uznawany za oficjalny targum babiloński.² Według Talmudu jego autorem jest Jonatan ben Uzziel: „Rabbi Jirmajahu – lub jak niektórzy mówią R. Hijja bar Abba³ – rzekł: Targum do Proroków napisał Jonatan ben Uzziel z ust [czyli: pod kierownictwem] Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza” (b. *Megilla* 3a). A zatem miałyby żyć współcześnie do Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza, ostatnich z proroków. Według innej tradycji talmudycznej Jonatan działał później, ponieważ nazywa się go najwybitniejszym spośród wszystkich uczniów Hillela⁴ (b. *Sukka* 28a por. b. *Bava Batra* 134a; j. *Nedarim*

² Redakcja TgJon mogła zostać dokonana w Babilonii w tym samym czasie, co TgO. Autorytet TgJon powierza cytat w związku odwołaniem się do niego jako do już ustalonej tradycji interpretacyjnej, dzięki której był w stanie np. ustalić znaczenie Za 12,11: „Gdyby wiersz ten nie należał do targumu, nie wiedzielibyśmy, jakie jest jego znaczenie” (b. *Megilla* 3a; par. b. *Moed Katan* 28b; b. *Sanhedrin* 94b; b. *Berachot* 28b).

³ Obaj wymienieni przez Talmud rabini działali w III w. w Palestynie.

⁴ Hillel Starszy to żydowski uczony, który żył na przełomie I w. przed Chr. i I w. po Chr.

39a). Jednak w innym miejscu Talmud łączy Targum do Proroków z uczonym żyjącym w IV w., tj. z Józefem z Pumbedity (b. *Megilla*. 3a; b. *MQ* 28b).⁵

Datacja Targumu Jonatana

Badania nad językiem i treścią Targumu Jonatana potwierdzają, że aramejska wersja ksiąg prorockich powstawała etapami. Przyjmuje się, że Targum do Proroków ma za sobą ustną prehistorię, którą jednak dość trudno wskazać. Istotne znaczenie dla przekazu aramejskich wersji miał moment, kiedy przekład musiał przyjąć formę literacką. Bez względu na to, jakie elementy z jego prehistorii się w niej zachowały, można domniemywać, że w tekście najmocniejszy wyraz znalazły te okoliczności historyczne, w których nastąpiło spisanie wersji aramejskich. Mogło się to odbyć w środowisku związanym z kultem synagogałnym w Palestynie, a następnie w Babilonii. Hipoteza palestyńska dotycząca powstania Targumów do Pięcioksięgu, jak i do Proroków ma wielu zwolenników, zwłaszcza wśród wybitnych izraelskich badaczy języka aramejskiego, m.in. E. Y. Kutschera,⁶ M. H. Goshen-Gottsteina⁷ czy A. Tala.⁸

⁵ Szerzej na temat TgJon, zob. m.in. ostatnio wydane P. V. M. Flesher, B. Chiltonon, *The Targums. A Critical Introduction*, Waco Texas 2011, s. 169-228; K. J. Carthcart, R. P. Gordon, *The Targum of the Minor Prophets. Translated with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*, ArBib 14, Edinburgh 1989; zob. A. Kuśmirek, *Księga Nahuma w tradycji targumicznej*, *Collectanea Theologica* 81(2011) nr 4, s. 101nn.

⁶ E. Y. Kutschera, *The Language of the „Genesis Apocryphon”*. *A Preliminary Study*, EJ, t. III, Jerusalem 1971, kol. 267nn.

⁷ M. H. Goshen-Gottstein, *The Language of Targum Onqelos and the Model of Literary Diglossia in Aramaic*, JNES 37/1978, s. 178. W opracowaniu tym stwierdzenia na temat TgO można odnieść w równej mierze do TgJon.

⁸ A. Tal, *The Language of the Targum of the Former Prophets and Its Position within the Aramaic Dialects*, Tel Aviv 1975. Przedstawił on wiele elementów morfologicznych i leksykalnych Targumu do Proroków Wcześniejszych. Na podstawie tej analizy Tal wysuwa wniosek, że targum ten ukształtował się w Palestynie (prawdopodobnie w Judei) w okresie nie późniejszym niż powstanie Bar-Kochby. Zdaniem Tala, większość argumentów przemawia za tym, że kompozycja i zredagowanie istotnej części Targumu do Proroków odbyło się po 70 r., a zatem w I lub II w. Główny argument, na którym Tal opiera swoją hipotezę, to częsta zgodność terminologiczna tego targumu z późnymi przedstawicielami języka „staro-aramejskiego”: nabatejskiego, palmireńskiego i aramejskiego z Qumran. Tę formę aramejskiego, którą Targum do Proroków Wcześniejszych dzieli wspólnie z nabatejskim, palmireńskim i aramejskim z Qumran, Tal nazywa „językiem ponad-dialektycznym”, pod względem statusu porównywalnym z gr. *koine*. w którym zaczynają się pojawiać pierwsze cechy dialektów „późno-aramejskich”.

Zdaniem K. J. Cartharta, R. P. Gordona niektóre elementy Targumu Proroków Mniejszych (TgPM) można wyjaśnić, gdy przyjmie się, że powstał on jeszcze przed 70 r.⁹ Podobnie jak poprzednicy także P. V. Flesher i B. Chilton mówią o kilku etapach powstawania Targumu Jonatana, wskazując jednak, że pochodzi on z czasów amoraistów. Odniesienia do IV w. i Józefa z Pumbedity mogą wskazywać na czas ostatecznej redakcji Targumu, w którym wykorzystano wcześniejsze źródła palestyńskie.¹⁰ Uczeni przyjmują, że tekst Targumu Jonatana nosi nie tylko wszelkie znamiona całościowego opracowania, ale jest to dzieło, które ma charakter spójny i konsekwentny.¹¹

Środowisko życiowe

Podobnie jak w przypadku innych targumów także Targum Jonatana jest związany z dwoma środowiskami, mianowicie z synagogą i szkołą. W Targumie do Proroków Mniejszych wyraźniej widać związek targumu z synagogą, na co wskazuje zarówno sama Miszna (m. *Meg.* 4,4), jak i istnienie tekstów haftary zachowujących aramejskie lekcje targumiczne, prezentowane w synagodze przy specjalnych okazjach.

Trudno dziś rozstrzygnąć, jak dawno sięga łączenie zachowanej tradycji targumicznej z synagogą. Istnienie jakiegось targumu nie oznacza oczywiście zachowania tradycji synagogałnej, o czym świadczy przetrwanie targum do fragmentów ksiąg nie stosowanych w liturgii synagogałnej.

Nawet jeśli przyjąć do wiadomości, że niektóre fragmenty targumu mają charakter objaśniający i midraszowy bardziej niż inne, to i tak charakteryzuje je jednorodność stylu i frazeologii, a do pewnego stopnia także spójność teologiczna.

⁹ K. J. Carthart, R. P. Gordon, *The Targum of the Minor Prophets*, s. 17. Autorzy ci zwracają uwagę, że tego rodzaju stwierdzenia trudno przyjmować z absolutną pewnością, podobnie jak w przypadku prób wykazania zależności qumrańskiego komentarza do Księgi Habakuka (1QpHa) od jakiejś wczesnej wersji targumu tej księgi. Pytanie o elementy z okresu Drugiej Świątyni w targumie jest uprawnione, ważne jednak, by entuzjazm wywołany odkryciem „wczesnych” cech nie przesłaniał obrazu całości.

¹⁰ P. V. M. Flesher, B. Chilton, *The Targums. A Critical Introduction*, s. 173.

¹¹ Zob. m.in. L. Smolar, M. Averbach, *Studies in Targum Jonathan to the Prophets*, New York 1983, s. 1-227, a także ciąg dalszy tej publikacji, tj. reprint książki P. Churkina, *Targum Jonathan to the Prophets*, Oxford 1927, s. 9-152 (= s. 229-380).

Można więc domniemywać, że w przypadku targumu ogólnie mógł obowiązywać pewien „tryb lekcjonarzowy”, wskazując na jego pochodzenie synagogalne. Czy też szukać wytłumaczenia ich początków i dalszego rozwoju w instytucji *bet midrasz* – szkoły, jako alternatywnego miejsca środowiska życiowego targumów. Niewykluczone, że właściwa odpowiedź to synteza synagogi i szkoły, bo też często istniał między nimi ścisły związek, łącznie z dzieleniem wspólnych pomieszczeń i personelu (m. *Szab.* 1,3). Mogło się zdarzyć tak, że uwaga i zainteresowanie, jakie program szkolny przewidywał dla targumu, stworzyły odpowiednie warunki i atmosferę, w których miała okazję rozwinać się jednolita tradycja targumiczna – i rzeczywiście tak się stało.

W Biblii rabinicznej zbiór Dwunastu Proroków Mniejszych jest uważany za jedną księgę i z tego powodu w lekturze w synagodze czytani byli jeden po drugim. Fragment proroków (wcześniejszych i późniejszych) był recytowany po tekście Tory, z którym był powiązany, czy przez treść, czy przez święto, które wtedy było obchodzone. Tak jak znana jest okazja, przy której czytano np. Abdiasza, po fragmencie *Wajszlach* (Rdz 32,4 – 36,43), lub kiedy recytowano tekst Jonasza, w Dniu Pokuty, nie znamy okoliczności, w których miała miejsce lektura synagogalna proroka Aggeusza. Wskazując na związek z Za 2,14-4,7, który był recytowany w pierwszą sobotę święta Sukkot, można przypuszczać, że prorok Aggeusz mógł być również czytany w czasie tego święta

Tekst i wersje

W przypadku Dwunastu Proroków Mniejszych ze *Zwoju 12 Proroków* z Wadi Murabba'at wynika, że forma tekstu spółgłoskowego znanego później pod nazwą masoreckiego do 100 r. po Chr. była już mniej więcej ustalona. Jeśli tak, to występowanie w Targumie Proroków Mniejszych fragmentów niemasoreckich można uznać za dowód istnienia targumu już pod koniec I w. po Chr. Istnienie proto-masoreckiej formy tekstu na tak wczesnym etapie nie oznacza, że przestały istnieć inne formy tekstu z różnymi wariantami. W przeciwnym razie trudno byłoby wytłumaczyć obecność wariantów niemasoreckich w Wulgacie św. Hieronima (IV w). Ustalenie starożytności targumu na podstawie jego domniemanego hebrajskiego *Vorlage* okazuje się zadaniem niewykonalnym.

Parafrazyjący charakter targumu sprawia, że czasem nie sposób przekonująco wypowiadać się o wersji hebrajskiej, leżącej u podstaw danego przekładu aramejskiego. Jednak uwaga ta dotyczy zwykle pojedynczych słów i nie ma większego wpływu na ogólną zasadę, że targumy reprezentują wersję tekstu masoreckiego. Pod tym względem zarysowuje się tu pewien kontrast z niektórymi fragmentami Biblii Greckiej (LXX), w których można wyraźnie rozpoznać tradycję niemasorecką (przed-masorecką).

Krytyczne wydanie tekstu aramejskiego Aggeusza ukazało się w edycji Targumu do Proroków Późniejszych opracowanych przez A. Sperbera.¹² Podstawa tej edycji to 6 rękopisów¹³ i 3 wydania drukowane.¹⁴ Podobnie jak w przypadku Targumu do Proroków Późniejszych Sperber za podstawowy tekst tego zbioru przyjął Ms. Or. 2211 z Biblioteki Brytyjskiej (rękopis „v” u Sperbera). Końcowe arkusze tego dokumentu zachowały się w złym stanie, dlatego w przypadku MI 3,3-7.16-24 korzysta się z Ms. Or. 1474 z Biblioteki Brytyjskiej (rękopis „z”). Oba teksty wykazują dość duże podobieństwo, są sklasyfikowane jako rękopisy z tekstem „o wokalizacji babilońskiej”. W przypadku, gdzie wokalizacja rękopisu „v” okazuje się wadliwa, rękopis „z” zwykle zawiera formę poprawną.¹⁵ Jeśli chodzi o „babiloński” profil tych tekstów, wykazano, że to, co one tak naprawdę prezentują, to przekształcenie tyberiadzkich znaków samogłoskowych w punktację nad liniami typu babilońskiego.¹⁶

¹² A. Sperber, *The Bible in Aramaic*, t. 2: *The Former Prophets According to Targum Jonathan*, Leiden 1959; t e n z e, *The Bible in Aramaic*, t. 3: *The Latter Prophets According to Targum Jonathan*, Leiden 1962; jako całość t e n z e, *The Bible in Aramaic*, t. 1-3, Leiden-Boston 2004³.

¹³ Są to: Ms. Or. 2211 z Muzeum Brytyjskiego oznaczony jako „v”; Ms. Or. 1474 z Muzeum Brytyjskiego – „z”, Ms. Or. 1473 jako „l” (rękopis ten nie jest cytowany w żadnym miejscu aparatu krytycznego); Ms. Or. 1470 z Muzeum Brytyjskiego („5” zaliczne do *haftarot*, tj. fragmentów lekcyjnych, to jest: Oz 2,1-22; 11,7 –12,14; 14,2-10; Am 2,6 – 3,8; Ab 1–21; Jon 1,1 – 4,11; Mi 5,6 – 6,8; 7,18-20; Ha 2,20 – 3,19; Za 2,14 – 4,9; 13,9 – 14,21; MI 1,1 – 3,4. W aparacie Sperbera nie ma żadnych wariantów tekstu pochodzących z tego rękopisu); dwa inne rękopisy, które Sperber umieszcza osobno jako mające „wokalizację tyberiadzką (lub żadną)”: Ms. p. 116 (później nr 7) z Biblioteki Montefiore Jews College w Londynie (u Sperbera rękopis „c”) i bardziej znany *Codex Reuchlinianus* z Badische Landesbibliothek w Karlsruhe, w którego kolofonie widnieje data 1105 r. (u Sperbera „P”); t e n z e, *The Bible in Aramaic*, s. VI.

¹⁴ Biblia Rabinica, wyd. pierwsze, Venice 1515-1517 (siglum „b”); Biblia Rabinica, wyd. drugie, Bomberg, Venice 1524-1525 (siglum „g”) i Poligota Antwerpska, 1569-1573 (siglum „o”). W osobnym aparacie wskazuje także na fragmenty z „Aruch” (wyd. Kohut), dzieł Dunaśha ben Labrata, Jonaha ibn Janaha, Rasziego i Kimchiego; *tamże*, s.VII.

¹⁵ K. J. C a r t h e a r t, R. P. G o r d o n, *The Targum of the Minor Prophets*, s. 18.

¹⁶ *Tamże*.

Targum do Aggeusza opublikował także J. Ribera Florit,¹⁷ który jako tekst bazowy wykorzystał właśnie Ms. Or. 1474 z Muzeum Brytyjskiego. Florit uważa, że choć ten tekst jest opatrzony znakami przestankowymi zgodnie z systemem tyberiadzkim, to jednak zachowuje więcej cech charakterystycznych wokalizacji babilońskiej niż Ms. Or. 2211 opublikowany przez Sperbera.¹⁸

Tekst aramejski Targumu Aggeusza, podobnie jak cały Targum Jonatana, został udostępniony także w ramach projektu *Comprehensive Aramaic Lexicon* (CAL).¹⁹ Główny tekst opublikowany w tym projekcie, pochodzący z *Mikraot Gedolot Ha-Keter*, został opatrzony wariantami z wymienionych wyżej manuskryptów.²⁰

Targum Aggeusza przetłumaczyli na język angielski K. J. Carthcart i R.P. Gordon,²¹ natomiast na język hiszpański J. Ribera Florit.²²

Tendencje interpretacyjne Targumu Aggeusza

Zasadniczym celem targumistów było takie przetłumaczenie Biblii Hebrajskiej, by było ono zrozumiałe i jasne dla przeciętnego słuchacza lub czytelnika. Jednocześnie chodziło o to, by w translacji zachować zgodność ze współczesnymi im koncepcjami i interpretacjami przesłania Biblii. Tłumacze realizowali te cele, stosując różne techniki i reguły translacji.

Sprawę czytelności i zrozumiałości tekstu ułatwiło regularne stosowanie standardowych słów i zwrotów. Pojawiają się one głównie tam, gdzie wersja hebrajska była nie dość czytelna lub gdzie uznano za konieczne zmienić metaforyczny szyk danego zwrotu w konstrukcję bardziej zrozumiałą.

Oprócz upraszczania słów Pisma targumiści podjęli się również „aktualizowania” pewnych informacji. W taki sposób autorzy biblijni

¹⁷ J. Ribera Florit, *La versión arameica del Profeta Ageo*, Anuario de Filología 4, Barcelona 1978, s. 283–303.

¹⁸ *Tamże*, s. 290–291.

¹⁹ S. Kaufman, *The Targum from the Files of the Comprehensive Aramaic Lexicon Project*, Hebrew Union College, Cincinnati na: www.cal.huc.edu; także w formie elektronicznej: *Libronix Digital Library System Edition of the Targumim*, Logos Bible Software 2005 oraz w ramach programu BibleWorks 7.

²⁰ Na podstawie tego tekstu dokonano tłumaczenia polskiego, które zamieszczono po tym artykule.

²¹ K. J. Carthcart, R. P. Gordon, *The Targum of the Minor Prophets*, s. 177–181.

²² J. Ribera Florit, *La versión arameica del Profeta Ageo*, s. 297–303.

od czasu do czasu zdają się mówić o miejscach, instytucjach, a nawet wydarzeniach, które należą do okresu znacznie późniejszego niż im współczesny.

Bezpośrednim celem takiego postępowania było, by Pismo bardziej odpowiadało współczesnej sytuacji, oraz wywołanie przekonania, że wydarzenia i doświadczenia ludzi „naszej” epoki są w pewnym sensie częścią „historii kanonicznej” (toponimy).

Aktualizacja innego rodzaju leży u podstaw częstego zastępowania w targumie terminu „prorocy” określeniem „uczni w Piśmie” (Za 7,3), które odzwierciedla pogląd, że wraz z ustaniem proroctwa kanonicznego uczeni w Piśmie stali się interpretatorami i duchowymi dziedzicami biblijnych proroków. Targum zajmował zatem miejsce pośrednie między spisana Torą a ustnym nauczaniem mędrców. Tę sytuację odzwierciedla wiele *halachot* dotyczących natury i formy targumów publicznych.

W aramejskiej wersji Księgi Aggeusza zastosowano wiele technik używanych przez *meturgemanim*. Wśród nich można wskazać dodanie pojedynczych słów czy wyrażień, których celem było dokładniejsze oddanie tekstu zgodne z uznawanymi poglądami teologicznymi. Kilka takich charakterystycznych zmian zachodzi już w przekładzie Ag 1,1, które konsekwentnie pojawiają się także w innych miejscach aramejskiej wersji księgi. Tekst hebrajski: *הָיָה דְבַר־יְהוָה בְּיַד־חֲגִי הַגְּבִיאִי* (dosł. „stało się słowo Pańskie przez Aggeusza proroka”), został zmieniony w aramejskim na: *מִן־קִדְמָא יוּי בְּיַד חֲגִי גְבִיאָה הָיָה פְתֻגְמָא גְבוּאָה* (dosł. „stało się słowo p r o r o c t w a o d P a n a przez proroka Aggeusza”). W tym przypadku targum stara się być bardziej precyzyjny i wyraźnie za każdym razem zaznacza, że chodzi o słowo proroctwa, które otrzymał Aggeusz (por. 1,3 i par.; por. też Tg So 1,1). Ponadto tłumacz zastosował tu standardowy zwrot *מִן־קִדְמָא* o znaczeniu „sprzed”, „od”, który pojawia się w targumach przed imieniem JHWH. W dalszej części tego wersetu przekład aramejski odchodzi od tekstu hebrajskiego w określeniu Zorobabela, który w BH jest nazwany „namiestnikiem Judy” (*יְהוֹדָה פְּחָת*), natomiast w targumie występuje jako *רְבֵה דְבֵית יְהוֹדָה* (por. 1,14; 2,2.21), czyli „przywódca (starszy, wódz) domu Judy” (por. Tg Ag 1,14; 2,2; 2,21). Aramejski przekład Księgi Aggeusza odbiega w tym przypadku od innych miejsc, gdzie hebrajski termin *פְּחָת* w Targumie Proroków jest tłumaczony za pomocą aramejskiego *שלטון* – „władca”, „przywódca” (por. 2Krl 18,24; Iz 36,9), w syryjskim w formie *slyt* lub podobnej (ale

nie רָבָה).²³ Charakterystyczne dla targumów jest także dodanie słowa „dom” (בֵּית),²⁴ kiedy jest mowa o Judzie.

Zmiany zastosowane przez aramejskiego tłumacza w Targumie Aggeusza wynikają także z motywów etycznych. W tekście hebrajskim Ag 1,4 występuje pytanie skierowane do mieszkańców Jerozolimy: „Czy to jest czas dla was [וְהַיְתָה לָכֵן דּוֹשׁ „czy ten czas dla was”], by spoczywać w domach wyłożonych płytami, podczas gdy ten dom [וְהַבַּיִת] – „świątynia”] leży w gruzach?” W targumie pytanie to zmodyfikowano: „Czy to stosowne dla was [לְכוּן הַבְּדִיּוֹן]...” Wprowadzając w miejsce słowa hebrajskiego הַיְתָה („ten czas”) termin aramejski כּוֹשֵׁר o znaczeniu „stosowne”, „odpowiednie”, tłumacz wskazuje na wartość etyczną nieczystości ludu. W tradycji rabinicznej termin ten jest stosowany w kontekście czystości i nieczystości rytualnej, m.in. na oznaczenie np. pokarmów odpowiednich do spożycia. W dalszej części wersetu targumista mówi o świątyni jerozolimskiej, zmieniając typowo hebrajską konstrukcję, to jest ogólny termin z rodzajnikiem określonym i wzmocniony zaimkiem הַבַּיִת – dosł. „ten właśnie dom” na właściwy termin aramejski בֵּית־מִקְדָּשׁ – „sanktuarium”.²⁵ W ten sposób świątynia zostaje odróżniona wyraźnie od zwykłych domów. Dodano tu także informację, że domy były wyłożone „cedrowymi płytami”. Prawdopodobnie jest to uzupełnienie, które powstało w wynikające informacji podanej u Jr 22,14, która ma też podobne tłumaczenie.²⁶

W następnych wersetach tekst hebrajski podkreśla, że zaniedbania mieszkańców Jerozolimy niosą za sobą znaczne konsekwencje (1,10): „Dlatego nad wami [עַלְיְכֶם עַל־כֵּן] niebiosa zatrzymały rosę, a ziemia nie dała swego urodzaju”. W targumie przetłumaczono ten werset tak: „Dlatego z powodu w a s z y c h g r z e c h ó w [עַל כֵּן בְּדִיל חוֹבִיכוֹן] niebiosa przestały zsyłać deszcz,²⁷ a ziemia przestała p r z y n o s i ć²⁸ owoce”. Wersję tekstu masoreckiego (TM) „z waszego powodu” targum doprecyzowuje dodaniem wzmianki o „grzechach waszych”

²³ Termin רָבָה został użyty w Tg Ag do określenia Jozuego arcykapłana (aram. רִבְנָא רַבָּה; hebr. רִבְנֵי הַגְּדוּלִי).

²⁴ Por. m.in. Za 1,12; 2,2; MI 2,11 i inne.

²⁵ Por. 2 Krn 36,17

²⁶ Zob. też Tg 2Sm 7,2.7; 1Krn 17,1.6.

²⁷ Targum postępuje się tu standardowym wyrażeniem מִטְרָא – „zsyłać deszcz”; por. TgO Rdz 2,5; Tg Jr 10,11; Oz 2,23 itd. Nie ma jednak pewności, że Tg przedkładając מִטְרָא odzwierciedla מִטְרָא z TM.

²⁸ Targum dodaje w tym miejscu termin אֲלֵמִעְבַּד.

(חֹזְבִּיכֹן), tym samym wskazując na powód moralny nieczystości ludu (1,10).

Warto zwrócić uwagę, że w targumie powtarza się użycie terazniejszej formy biernej, która służy do podkreślenia aktualnego stanu opuszczenia, w jakim znajduje się lud (1,6; 1,9), jako momentu zmiany, gdy zaczyna się odnowa świątyni (2,18).

Inną zmianę, wynikającą z potrzeby jasnego sformułowania na temat praw rytualnych, widać w przekładzie 2,12: „«Jeśli ktoś zawinie poświęcone mięso w róg swej szaty i dotknie tą szatą chleba albo gotowanej potrawy, albo wina czy oliwy, albo w ogóle jakiegoś pokarmu, czy [stanie się] poświęcony [שִׁדְּרָהָ] ?» Na to kapłani odrzekli: «Nie»”.

W edycjach krytycznych targumu są podawane dwa warianty tłumaczenia pytania, które zawiera ten werset. Chodzi o tłumaczenie dwuznacznego terminu hebrajskiego שִׁדְּרָהָ – „poświęcony”, które może być oddane za pomocą aramejskiego rdzenia אָסַר „zabraniać”, „zakazywać”,²⁹ w formie אִתְּאַסַּר (*etpeel*), to jest jako pytanie: „Czy stanie się zabronione?”, lub też przez rdzeń סָאָב „być nieczystym”, „być skalanym” w formie אִתְּאַסַּר (*etpeel*) jako: „Czy zostanie zanieczyszczone”.³⁰ Oba warianty wskazują, że tłumacz aramejski starał się dostosować przekład do obowiązujących przepisów prawnych.

W wersji aramejskiej Aggeusza można wskazać również zmiany, które wynikają z typowo targumicznej teologii. Tłumacze aramejscy na każdym kroku i w różnej formie podkreślają odrębność Boga i człowieka. W tym celu wielokrotnie używali różnych terminów teologicznych. W tradycji żydowskiej służą one jednocześnie do mówienia o samej osobie JHWH i Jego bezpośrednim działaniu w wydarzeniach.

Chodzi tu m. in. o unikanie antropomorfizmów w mówieniu o Bogu. Statystycznie najczęstszą zmianą tego typu w targumach jest wspomniane już wcześniej dodanie przyimka קִדָּם – „przed”, także w formie złożonej jako zwrot קִדְּמֵי־קִדְּמֵי, które często stoi na straży god-

²⁹ Na temat אָסַר („zabronione”) w sensie zakazu po wykorzystaniu do celów sakralnych (tu: zabronione po kontakcie z czymś „świętym”) zob. *b. San.* 48b; por. też komentarz do Ag 2,12 w *b. Pes.* 16b-17a.

³⁰ Takie zrównanie אִתְּאַסַּר („być świętym”) BH z aramejskim אָסַב jest paralelne z TM i TgO Pwt 22,9. Jednak tłumaczenie: „stać się świętym” (w. 12) i „stać się skalanym” (w. 13) za pomocą tego samego czasownika to nie zauważać różnicy, jaką TM czyni między świętością a skalaniem.

ności i pozycji Boga kosztem poprawności językowej.³¹ Zabieg ten ma podkreślić z jednej strony szacunek i poważanie Boga, a z drugiej nadprzyrodzone i odległe pochodzenie działania JHWH (1,1.3.13; 2,1.10.20).

Prócz tendencji przeciwnej antropomorfizmowi targumy unikają stawiania Boga w bezpośrednim podmiocie lub dopełnieniu jakiegoś działania. Jednym z częstych terminów teologicznych używanych przez tłumaczy aramejskich jest termin *Szechina*, który wyraża Bożą obecność. W tekście hebrajskim 1,8, czytamy: „Wstąpcie na tę górę, i sprowadźcie drewno i budujcie ten Dom, a będę miał upodobanie w nim, i będę uwielbiony – mówi Pan”. W targumie w wersecie tym pojawia się właśnie termin *Szechina*: „Wstąpcie na tę górę i sprowadźcie drewno, i budujcie ten Dom, a Ja będę miał upodobanie, by w nim mieszkała Moja *Szechina* [שְׁכִינָתִי] we chwale – mówi Pan”. Aramejski zwrot „Moja *Szechina*” oddaje tutaj cechę Boga, która wyraża dobroczynną obecność JHWH, wskazując na miejsce tej obecności, czyli świątynię.³² Jednocześnie termin ten nie ujmuje niczego z najważniejszej z prawd o Bogu, to jest o Jego transcendencji.

Innym charakterystycznym terminem dla targumów jest „*Memra* (Pańskie)”, którego nie poświadczają inne źródła żydowskie. Wywodzi się z rdzenia ‘*mr* – „mówić” i najogólniej oznacza „słowo”. Sporadycznie, choć rzadko, przyjmuje znaczenie „nakazać”.³³ W Tg Ag *memra* Pańskie (מִימְרָא) występuje m.in. w 1,12, gdzie zastępuje hebrajski zwrot „głos Pański”. W tekście hebrajskim jest mowa, że „reszta ludu usłyszała głos Pana, swego Boga (בְּקוֹל יְהוָה אֵל הַיְהוָה)”, co targumista oddaje jako „reszta ludu posłuchała *memra* Pana, swego Boga (לְמִימְרָא דִּי יְהוָה)”.³⁴ Zmianę tę można uzasadnić tendencją unikania antropomorficznych zwrotów w odniesieniu do Boga. Termin ten w nieco innej formie, bo jako *memar* (מִימַר) występuje jeszcze w targumie w 1,13 i 2,4. W obu przypadkach zamiast wyrażenia

³¹ Zdaniem M. L. Kleina, przyimek ten pełni rolę nie tyle anty-antropomorficzną, ile raczej ma wyrażać szacunek i poważanie. Analogicznie w samym aramejskim biblijnym przyimek ten występuje w związku z królami i ich dworzanami, którym towarzyszą różne działania (Ezd 4,18; 7,14; Dn 2,10; 5,17); zob. t e n z e, *The Preposition Qdm (before): A Pseudo-Antropomorphism in the Targumim*, JTS/1970, s. 502-507.

³² Podobnie Ha 2,20; So 3,5.

³³ W targumach czasem odnosi się do osób innych poza Bogiem Izraela, kiedy prawdopodobnie oznacza „siebie”, np.: w Tg 2Krn 16,3, gdzie Asa mówi do Ben-Hadada: „Jest przymierze między moimi *Memra* a twoimi *Memra*”, czyli „pomiędzy mną i tobą”; por. Tg 2Krn 32,1.

³⁴ Por. Jr 43,4; Za 6,15).

z TM: „Ja jestem z wami” (אֲנִי אֶתְכֶם) zostaje zmienione w targumie na jedno z najczęstszych i najbardziej standardowych tłumaczeń,³⁵ czyli: „Moje *memra* jest waszym wsparciem [בְּסַעֲדָתִי]”. Tym samym targum akcentuje ochronne działanie Boga wobec ludu.

W Tg Ag można odnaleźć także charakterystyczny obraz relacji między JHWH a ludem. TH 2,17: „Poraziłem was zarazą, pleśnią i gradem, wszelkie dzieła waszych rąk, lecz żaden z was [nie wrócił] do Mnie – wyrocznia Pana”. Natomiast tłumaczenie aramejskie brzmi tak: „Poraziłem was zarazą, pleśnią i gradem, nawet wszelkie dzieła waszych rąk, lecz nie wracacie [לְיִתְיָכוֹן תְּרִבִּין] do Mego kultu [לְפִלְתָּנִי]”.

Uzupełnienie tłumaczenia czasownikiem „wracać” w formie imiesłowu liczby mnogiej poprawia nie tylko składnię zdania, ale wpływa na jego właściwe zrozumienie. Natomiast dodanie w targumie terminu פִּלְתָּן – „kult” podkreśla fakt, że nawrócenie się ludu nie powinno być skierowane bezpośrednio do JHWH, lecz do Jego kultu.

Duch Pana działa w prorokach, których jedną z podstawowych misji jest nauczanie ludu słów Przymierza, o czym świadczy Tg Ag 2,5, gdzie zamiast TM: „...a Mój duch pozostaje pośród was”³⁶ w targumie jest przekład: „A Moi prorocy nauczają pośród was”.

Warto zaznaczyć także, że choć w TH w wersecie 1,13 Aggeusz został nazwany „posłańcem JHWH” (נְבִיאָ דַיִי), to jednak w wersji aramejskiej zamieniono to na „proroka JHWH” (נְבִיאָ דַיִי), ponieważ termin „posłaniec” w tradycji targumicznej jest zarezerwowany dla istot niebiańskich.³⁷

Inna zmiana wskazuje także na aktualizację tekstu, wynikającą ze środowiska, w którym miało miejsce tłumaczenie. W TH 2, 14 Aggeusz wypowiada wyrocznię Pana tymi słowami: „Taki to jest ten naród i taki ten lud [כֹּה־הַגּוֹי הַזֶּה] przed Moim obliczem [לְפָנַי]” w przekładzie aramejskim: „Taki to jest ten naród i takie to zgromadzenie przede Mną [כִּין עֲמָא וְכוּן כְּנִשְׁתָּא]”³⁸. Zamiast słowa גּוֹי z TM „lud”, „naród” użyto słowa כְּנִשְׁתָּא – „zgromadzenie”, „syngagoga”. K. J. Cathcart i R. P. Gordon³⁹ wskazują, że jeśli w tym wersecie TM miał na myśli Samarytan i ich kult, to targum

³⁵ Por. np. Joz 3,7; Iz 41,10.13 i inne.

³⁶ Por. Ezd 5,2.

³⁷ Por. Sdz 7 1· Ml 2,7; 3,1.

³⁸ Wariant נְבִיאָ דַיִי.

³⁹ K. J. Cathcart, R. P. Gordon *The Targum of the Minor Prophets*, s. 180, przyp. 9.

przeorientował tę wyrocznię przeciw wspólnocie judejskiej. Ponadto w przekładzie tego fragmentu opuszczono zwrot „przed obliczem Moim” (יָפֵן) i zastąpiono to złożeniem przyimka z sufiksem pierwszej osoby tj. „przede Mną” (יָפֵן יָנִי). W ten sposób tłumacz ponownie chciał uniknąć użycia wyrażenia antropomorficznego w opisie Boga.

Do losów ludu odnosi się także zmiana w w. 2,23. TH: „W tym dniu – wyrocznia Pana Zastępów – wezmę ciebie (יָקַחְךָ) sługo mój, Zorobabelu, synu Szealtielu – wyrocznia Pana – i uczynię z ciebie jakby sygnet, bo sobie upodobałem w tobie» – wyrocznia Pana Zastępów”. W targumie słowo „wezmę cię”, „zabiorę cię” zostało przetłumaczone przez „sprowadzę cię blisko” (יָבִיאֲךָ לִי).⁴⁰ W ten sposób zostaje podkreślona kwestia wybrania i sprowadzenia blisko przez Boga poszczególnych jednostek. W wersecie tym targum wprowadza jeszcze jedną zmianę, mianowicie sygnet na ręce oddaje jako „jakby odcisk sygnetu na ręce”.⁴¹ Targum stosuje bardziej konkretne porównanie do kamienia półszlachetnego umieszczonego w sygnecie dodatkowo z uzupełnieniem, że chodzi o sygnet „na rękę”.

Z przedstawionej analizy tekstu targumu wynika, że przekład aramejski odzwierciedla dość wiernie tekst masorecki. Targum Aggeusza nie zawiera dodanych żadnych większych fragmentów. Wykazane różnego rodzaju dodatki i zmiany, ograniczają się do pojedynczych słów, które nieco modyfikują sam tekst biblijny. Większość zmian ma charakter uzupełniający w celu doprecyzowania tekstu. W odniesieniu do mówienia o Bogu wynikają one z teologii rabinicznej. Ponadto można zaobserwować chęć harmonizacji przekładu Aggeusza z innymi tekstami biblijnymi oraz targumami, a jednocześnie ujednolicić i uczynić spójnym jego przekaz.

⁴⁰ Por. częste występowanie tego czasownika w targumach m.in. TgO Wj 6,7; Kpł 8,2; Lb 3,12.41.45; 8,16; Pwt 4,20; 30,4; Tg 1Krl 11,37; Iz 41,9; 42,1; Jr 3,14; 33,26; Ez 36,24; Oz 11,1.

⁴¹ Por. TM i Tg Jr 22,24.

Aneks: Przekład Targumu Aggeusza
(tłum. Anna Kuśmirek)

Rozdział I

(1) W drugim roku króla Dariusza, w szóstym miesiącu, pierwszego dnia miesiąca, słowo *proroctwa*⁴² od Pana przyszło przez proroka Aggeusza do Zorobabela, syna Szealtiel, przywódcy *domu* Judy, i do Jozuego, syna Josadaka, arcykapłana: (2) „Tak mówi Pan Zastępów: Ten lud mówił: *«Jeszcze nie nadszedł czas, by odbudować sanktuarium Pańskie»*”. (3) I przyszło słowo *proroctwa* od Pana przez proroka Aggeusza: (4) „*Czy teraz to dla was jwst odpowiednie, że mieszkanie w domach, które są wyłożone cedrowymi płytami, a to sanktuarium jest spustoszone?* (5) *Lecz oto tak mówi Pan Zastępów: «Zastanówcie się nad swoimi sprawami.* (6) *Siejecie wiele, lecz zbieracie mało; spożywacie, lecz nie jesteście nasyceni; pijecie, lecz nie jesteście napojeni; nosicie ubrania, lecz nikomu nie jest ciepło; ten, kto dostaje zapłatę, zarabia tylko na swą biedę*». (7) Tak mówi Pan Zastępów: *«Zastanówcie się nad swoimi sprawami.* (8) *Wyjdźcie w góry i sprowadźcie drzewa, i zbudujcie Dom, a Ja będę miał w nim upodobanie, by Moja Szechina mieszkała w nim we czci»* – mówi Pan. (9) *«Szukacie wiele, a to jest mało, i przyniosicie to do domu, lecz Ja zsyłam przekleństwo na to. Z jakiego powodu?»* – mówi Pan Zastępów. *«Z powodu Mego sanktuarium, które jest spustoszone, a każdy z was biegnie do własnego domu.* (10) *Dlatego z powodu wszystkich grzechów niebiosa przestały zsyłać deszcz, a ziemia przestała przynosić owoce.* (11) *A Ja sprowadzę suszę na ziemię i na góry, i na ziarno, i na wino, i na olej, i na wszystko, co rodzi ziemia, i na ludzi, i na bydło, i na wszelką pracę rąk»*”. (12) I Zorobabel, syn Szealtiel, i Jozue, syn Josadaka, arcykapłan, i cała reszta ludu posłuchała *memra* Pana, swego Boga, i słów proroka Aggeusza, jakie przekazał mu Pan, ich Bóg; a lud ogarnęła trwoga przed Panem. (13) A Aggeusz, *prorok* Pański, wypowiedział do ludu słowo od Pana: „*Moje memra jest waszym wsparciem* – mówi Pan”. (14) I Pan pobudził ducha Zorobabela, syna Szealtiel, przywódcy *domu* Judy, i ducha Jozuego, syna Josadaka, arcykapłana, i ducha całej reszty ludu, więc przyszli

⁴² Kursywą zaznaczono słowa dodane w targumic.

i wzięli się do pracy w *sanktuarium* Pana Zastępów, ich Boga, (15) dwudziestego czwartego dnia miesiąca, w szóstym miesiącu, w drugim roku króla Dariusza.

Rozdział 2

(1) W siódmym miesiącu, dwudziestego pierwszego dnia miesiąca, słowo *proroctwa od* Pana przyszło przez proroka Aggeusza: (2) „Powiedz Zorobabelowi, synowi Szealtielu, przywódcy *domu* Judy, i Jozuemu, synowi Josadaka, arcykapłanowi, i reszcie ludu: (3) «Czy został wśród was ktoś, kto widział ten Dom w jego dawnej chwale? A jakim widzicie go teraz? Czy nie wydaje się wam, jak gdyby w ogóle nie istniał? (4) Teraz jednak bądź silny, o Zorobabelu, mówi Pan; bądź silny, o Jozue, synu Josadaka, arcykapłanie; bądź silny, cały ludu tego kraju – mówi Pan. Pracujcie, bo *Moje memra jest waszym wsparciem* – mówi Pan Zastępów – (5) zgodnie z obietnicą, którą uczyniłem, gdy wyszliście z Egiptu. *A Moi prorocy nauczają* pośród was. Nie lękajcie się!». (6) Gdyż tak mówi Pan Zastępów: «Jeszcze raz, za krótką chwilę, poruszę niebiosa i ziemię, i morze, i suchy ląd. (7) I poruszę wszystkie narody, *a one przyniosą rzeczy pożądane* wszystkich narodów, i napełnią ten Dom chwałą» – mówi Pan Zastępów. (8) «Srebro jest Moje i złoto jest Moje» – mówi Pan Zastępów. (9) «Przyszła chwała tego Domu będzie większa niż dawna» – mówi Pan Zastępów – «a Ja będę na tym miejscu obdarzał pomyślnością» – mówi Pan Zastępów”. (10) Dwudziestego czwartego dnia dziewiątego miesiąca, w drugim roku Dariusza, słowo *proroctwa od* Pana było z prorokiem Aggeuszem: (11) „Tak mówi Pan Zastępów: «Zapytaj kapłanów o rozstrzygnięcie: (12) Jeśli człowiek zawinie poświęcone mięso w poję swjej szaty i dotknie swym *ubraniami* chleba lub strawy, lub wina, lub oleju, lub czegokolwiek do jedzenia – czy będzie zabronione?»” A kapłani odpowiedzieli: „Nie”. (13) I rzekł Aggeusz: „Jeśli ktoś skalany przez zwłoki dotknie którejs z tych rzeczy, czy stanie się skalana?” A kapłani odpowiedzieli: „Stanie się skalana”. (14) Na to prorok Aggeusz odparł: „Takim [też] jest ten naród i takie to *zgromadzenie* przede Mną – mówi Pan – i takimi są wszystkie dzieła ich rąk, skalane też jest wszystko, co składają w ofierze. (15) Rozważajcie więc począwszy od tego dnia, zanim w świątyni Pana *warstwa będzie ułożona na warstwie* – (16) od czasu, gdy wy przychodziliście do stogu o dwudziestu (miarach), a było dziesięć; gdy przychodziliście do

winnicy, w której było pięćdziesiąt baryłek wina, a było dwadzieścia. (17) Poraziłem was zarazą, pleśnią i gradem, nawet wszystkie dzieła waszych rąk, lecz nie wracacie do Mego kultu – mówi Pan. (18) Rozważajcie począwszy od tego dnia, od dwudziestego czwartego dnia dziewiątego miesiąca, od dnia, w którym została ustanowiona świątynia Pańska, rozważajcie: (19) Czy jest jeszcze ziarno na klepisku? A czy winnice i drzewa figowe, i drzewa granatu, i oliwki wydały już jakikolwiek plon? Od tego dnia Ja będę błogosławił”. (20) A słowo prorocstwa od Pana było z Aggeuszem drugi raz dwudziestego czwartego dnia miesiąca: (21) „Powiedz Zorobabelowi, przywódcy domu Judy: «Ja poruszę niebiosa i ziemię. (22) Ja przewrócę trony królestw i złamię potęgę królestw nad narodami, i przewrócę rydwany i ich jeźdźców; a konie i ich jeźdźcy zostaną zabici – każdy przez miecz swego brata. (23) W owym czasie – mówi Pan Zastępów – sprowadzę cię blisko, o Zorobabelu, synu Szealtielu, sługo Mój – mówi Pan – i uczynię z ciebie jakby odcisk sygnetu na rękę, bo znalazłem w tobie upodobanie – mówi Pan Zastępów»”.

Anna KUŚMIREK